

”דת זה לא רק צניעות”:**התמודדות עם שיחים שמרניים על גוף ומיניות בקרב צעירות דתיות**

מיכל רוזנפלד ומיה לביא-אג'אי

תקציר

צעירות דתיות-לאומיות בגיל הבגרות המתהווה (18-24) מצויות בתווך הן מבחינה התפתחותית – בין הילדות לבגרות, והן מבחינה תרבותית – בין החברה הדתית לחברה החילונית. מאמר זה מבקש לבחון את השיחים הבולטים בעולמן של צעירות אלו ואת האמצעים השיחיים והרטוריים שבאמצעותם מתמודדות הצעירות עם שיחים אלו. המאמר מבוסס על ניתוח שיח ביקורתי של ראיונות קבוצתיים עם 16 צעירות דתיות בשירות לאומי, ומתמקד בדיונים הקבוצתיים סביב שני נושאים: צניעות ומיניות.

ממצאי המחקר מראים כי מרבית הצעירות מביעות התנגדות לשיח הצניעות הדתי, ומבטאות שיחים ליברליים וביקורתיים בנושא זה. ההתנגדות לשיח מתקבלת בהבנה בקבוצת השוות ומאפשרת ערעור ובחינה של השיחים הדומיננטיים. עם זאת, בעניין המיניות נראה כי אין כמעט אפשרות להתנגד לשיח הדומיננטי, וגם ניסיונות קלים לכיוון זה אינם מתקבלים בהבנה. בחלק הדיון אנחנו מציעות כי האפשרות להתנגד לשיח הדתי נוצרת בנקודות החיכוך בין השיח הדתי לשיח החילוני, למשל בין שיח אידיאל היופי החילוני לשיח הצניעות. אך בעניין המיניות השיחים החילוניים והדתיים מחזקים זה את זה.

מילות מפתח: מיניות, צניעות, גוף, בגרות מתהווה, ניתוח שיח ביקורתי, צעירות דתיות.

הקדמה

צעירות דתיות בגיל הבגרות המתהווה (18-24) מצויות בשלב קריטי בחייהן, שבו כשאר בנות גילן הן נדרשות לנוע משלב ההתבגרות והבלבול לשלב הבגרות ונטילת האחריות. גיל הבגרות המתהווה (Emerging adulthood) הוא שלב התפתחותי שזכה להגדרה רק בעשורים האחרונים של המאה ה-20. על פי ארנט (Arnett, 2000), זהו שלב של עצמאות יחסית מתפקידים חברתיים, שלב של התנסות ולמידה, של עיצוב העתיד האישי והמקצועי, של חקר כיווני חיים אפשריים, אהבה, עבודה ותפיסות עולם. שלב הבגרות המתהווה הוא תלוי תרבות וקיים רק בתרבויות המאפשרות תקופה ממושכת של חיפוש עצמאי. טווח הגיל של השלב משתנה מתרבות לתרבות, אך בדרך כלל נע סביב גיל 20 (Arnett, 2007).

בישראל מרבית הצעירים היהודים בתחילת שלב הבגרות המתהווה עסוקים בשירות לאומי צבאי או אזרחי (דר וקמחי, 2000; מייזלס, 2001). בחברה היהודית הדתית מרבית הצעירות פונות לשירות לאומי אזרחי, ורק כרבע מבוגרות החינוך הדתי מתגייסות לצבא (פינקלשטיין, 2012). השירות הלאומי נתפס בחברה הדתית כפרק זמן נכבד שבמסגרתו הצעירה תורמת לקהילה לצד התבגרות ופיתוח עצמי (רפפורט, פנסו וגארב, 1995), אך בלי האתגרים הדתיים שמציב השירות

הצבאי (כהן, 2012). בשירות הלאומי נשמרת מסגרת דתית כגון שיעורי יהדות חודשיים, ועם זאת גם במהלך השירות נחשפת הצעירה הדתית לחיים החילוניים, בהתאם להשקפת הציונות-דתית שדוגלת בקיום קשרים עם העולם החילוני. חשיפה זו מציבה את הצעירות בתווך בין החברה הדתית ובין החברה החילונית (Hartman & Samet, 2007).

בכל התרבויות בשלב הבגרות המתהווה גובר גם העיסוק בגוף ובמיניות כחלק מפיתוח העצמאות וההפרדות מההורים (Arnett, 2000). אך גוף ומיניות אינם זירות של התנהלות חופשית עבור צעירים, אלא מוקד של פיקוח תרבותי. גופן ומיניותן של צעירות נתונים לפיקוח קפדני יותר מגופם של צעירים (נתיב, 2005; Bordo, 2004). כחלק מנורמות חברתיות ממשטרות שמטרתן לשמר את תפקידי המגדר (ששון-לוי, 2006; Wolf, 1998; Fine & McClelland, 2006). הבדל זה בולט גם בשיח היהודי-דתי המדגיש את חשיבות גופה ומיניותה של האישה, כגון הנאמר בכתובות נ"ט ע"ב: "תני ר' חייא: אין אישה אלא ליופי, אין אישה אלא לבנים". בחברה הדתית, שלא כבחברה החילונית שבה שלב הבגרות המתהווה מזמן התנסויות מיניות הדרגתיות, מצופה מצעירות לעבור מעבר חד מהתכחשות וטשטוש של הגוף והמיניות, המאפיינים את הילדות וההתבגרות, למימוש של תפקידן המגדרי על-ידי נישואים ולידה תוך שמירה על טוהר מיני מוחלט בין השלבים (נריה-בן שחר, 2011; Lefkowitz et al., 2004).

זאת ועוד, עולמן של צעירות דתיות הוא נקודת מפגש בין שיח חילוני על גוף ומיניות נשית לשיח דתי על גוף ומיניות נשית – שיחים שלעיתים סותרים ולעיתים מחשקים זה את זה (נריה-בן שחר, 2011). שיח עיקרי בשיח החילוני על גוף הוא שיח אידיאל היופי הנשי, המניח כי על כל אישה לציית לנורמה מוכתבת של יופי אידיאלי וליישם אותה (וולף, 2004 [1991]). בדומה לו, השיח החילוני על מיניות נשית רואה במיניות הן סימבולי שכל אישה צריכה להציג לראווה, אך גם מקור אפשרי לפגיעה ובושה. על כן אחריותה של כל אישה להיות זמינה ומושכת, ובו זמנית "לשמור על עצמה" מפני החשק המיני הגברי (Graham, & Mphaphuli, 2015; Masters et al., 2013).

השיח הדתי על גוף הפוך מן השיח החילוני, ומגדיר כללי צניעות נוקשים של התנהגות ולבוש עבור נשים דווקא על מנת לשמור "על כבודן פנימה". השיח הדתי על מיניות דומה לשיח השמרני החילוני, ומניח כי כל מגע עם פוטנציאל מיני לפני החתונה הוא אסור, אך מוסיף כי גם לאחר הנישואים מיניות צריכה להיות בהתאם לכללי ההלכה (Andrews, 2011). עם זאת, הן בעולם הדתי הן בעולם החילוני קיימים שיחים אחרים המדגישים את הרצון בבחירה אישית ובהגשמה עצמית (Harden, 2014; Maor, 2012; Tolman, 2012).

המחקר האקדמי העולמי על הקשרים בין שיחים דתיים לגוף ולמיניות ועל נורמות דתיות כזירה אפשרית של סובייקטיביות הולך ומתרחב בשנים האחרונות (Barry, Willoughby, & Clayton, 2011; Siraj, 2011; Luquis, Brelsford, & Rojas-Guylar, 2012). גם במחקר על יהדות ישנה התעוררות, אך המחקרים שנערכו בנושאים אלה עסקו בדרך כלל בנערות (וילק, 2010; קהת, 2010) או בנשים נשואות (מרמון-גרומט, 2013; נהרי, 2009; פרינס, 2011; רוזנבאום, 2013 ועוד). מטרתו של מאמר זה להשלים את הפער במחקר ולדון מנקודת מבט של ניתוח שיח ביקורתי

במאפיינים הייחודיים של שיחים על גוף ועל מיניות בעולמן של צעירות דתיות בגיל הבגרות המתהווה. בהמשך למאמרים אחרים מאמר זה מבקש לבחון את האפשרות של צעירות להתנגד לשיחים הדומיננטיים ולמצב עצמן כסובייקטים, דווקא מתוך החברה הדתית תוך שימוש בפרקטיקות כגון אימוץ סלקטיבי של ציוויים דתיים ומתן פרשנות אישית ושונה מהפרשנות המקובלת (אלאור, 2010; Siraj, 2011; Seigelshifer & Hartman, 2011). כפי שמגדירה זאת אבישי (2008, Avishai), נשים "עושות דת" ולא רק נעשות על-ידיה. ייחודו של המאמר בהתעמקות בפרקטיקות השיחניות שנוקטות הצעירות על מנת להתנגד לשיחים המקובלים, ובחינה כיצד מהלכים אלה מתקבלים חברתית.

מתודולוגיה

לצורך המחקר נערכו ארבעה ראיונות קבוצתיים מובנים למחצה, וכל ראיון כלל שלוש עד חמש משתתפות. סך הכל רואיינו 16 צעירות בנות 18-21 המגדירות עצמן דתיות ומשרתות שירות לאומי בבאר שבע. כל קבוצה הורכבה מבנות שמשרתות וגרות יחד בדירת שירות או בדירות סמוכות. המרואיינות גויסו במהלך "אורייתא", מפגשי לימוד חודשיים לבנות השירות הלאומי. המחקר התמקד בבנות שירות לאומי דווקא, כיוון שבשיח הדתי המקובל בנות אלה ממוצבות כמחויבות לדת יותר מבנות המשרתות בצבא (אריאל, 2007). הראיונות נערכו על-ידי המחברת הראשונה והתקיימו באוניברסיטת בן-גוריון. בתחילת הראיון ניתן הסבר קצר על מהות המחקר והובטחו סודיות ואנונימיות, ולאחר ההסבר חתמו הצעירות על טופס הסכמה מדעת. הראיון נפתח בשאלה אילו אסוציאציות מעלה המילה "גוף", והתשובות נרשמו על הלוח. במהלך הראיון נערך דיון בנושאים על פי בחירת המרואיינות תוך ניסיון להנחיה מינימלית ומתן דגש על אינטראקציה בין המשתתפות ו"שיח טבעי". במהלך הראיון הוגשו פיצה ומשקאות קלים על מנת ליצור אווירה נינוחה ולאות תודה לצעירות על שהקדישו מזמנן. שמות הצעירות ופרטים מזהים אחרים שונו כדי להגן על פרטיותן. הבחירה דווקא בראיונות קבוצתיים במחקר זה התקבלה משני טעמים: אחד כדי לבחון את השיחים המתהווים במהלך אינטראקציה חברתית, לשמוע מהם השיחים הדומיננטיים ומהם השיחים הדחויים והמושתקים, והאחר כדי לאפשר לצעירות דתיות שעד כה כמעט שלא נשמע קולן בעולם המחקר ובתוך העולם הדתי, לייצר שיח חברתי ולשמוע זו את זו ישירות.

הניתוח התבסס על המסורת המחקרית של ניתוח שיח ביקורתי – ניתוח חברתי-תרבותי – שמטרתו לחשוף כיצד דיבור יוצר ומשתק דרכי חשיבה וכיצד מובנים זהות, ידע ויחסי כוח (Van Dijk, 1993). ניתוח השיח מתבסס על רעיונות פוקוניים שכוח אינו רק תוצר של כפייה, אלא מתהווה באמצעות שיח ומתממש ביחסים חברתיים. לטענת פוקו, השיחים ההגמוניים מגבילים, מפקחים וממטרים את הפרקטיקות הגופניות והמיניות כדי לשמר את יחסי הכוחות הפטריארכליים בחברה. הסובייקט מתעצב על-ידי שימוש בפרקטיקות דיסקורסיביות לשיח ההגמוני (Gavey, 1989). זהו תהליך מורכב כיוון שהתודעה היא זירה של מאבקים פוליטיים בין שלל שיחים חברתיים סותרים (Sideris, 2004; Langa, 2010). למול השיח ההגמוני שמתחזה

לטבעי ונצחי, צומחים תמיד שיחים מתנגדים המערערים על הנחות היסוד (Gavey, 1989), וכדברי פוקו: "היכן שיש כוח ישנה התנגדות" (פוקו, 1997 [1976]: 66). כלומר כוח והתנגדות יחד מכוננים את הסוכנות של הסובייקט, ומאפשרים לו בחירה מתוך מגוון השיחים הזמינים בחברה. על כן מטרת ניתוח המאמר הייתה להגדיר את מגוון השיחים הזמינים בעולמן של צעירות דתיות (גיונסטון, 2012).

הניתוח נערך בארבעה שלבים: בקריאה הראשונה הגדרנו מגוון שיחים ביחס לגוף ולמיניות כפי שעלו בראיונות. בקריאה השנייה המשגנו שיחים על-ידי השוואה עם הספרות הקיימת שאפשרה לדייק את הגדרות השיחים ומאפייניהם. בקריאה השלישית התמקדנו באופן שבו השיחים התקבלו בתוך הדיון הקבוצתי, ובחנו את האסטרטגיות שהקבוצה נקטה כדי להשתיק או לחזק שיחים שונים. בשלב האחרון, שלב כתיבת המאמר, בחרנו להתמקד בשני נושאים שעלו בראיונות ולהדגים באמצעותם את מגוון השיחים המעצבים את עולמן של צעירות דתיות והמאבק בין השיחים השונים.

שני הנושאים שבהם יתמקד מאמר זה – צניעות ומיניות – בלטו באופן מיוחד בראיונות. הדיבור על צניעות ופרקטיקות של לבוש בלט בנפח הרב שתפס, ואילו הדיבור על מיניות בלט בעמימות ובחוסר הנוחות של הצעירות לדבר עליו ישירות.

ממצאים

צניעות

הדיון בצניעות בראיונות הקבוצתיים נע בין שיח שמרני המציג את כללי הצניעות באור חיובי-אוניברסלי, לשיח ביקורתי המתנגד למרכזיות של הצניעות בחברה הדתית. השיח השמרני ההגמוני על הצניעות מתמקד בהצגתם ובהצדקתם של כללי הצניעות ככאלה ששומרים על נשים מפני התשוקה הגברית שמסכנת אותן, וגם כדרך של נשים לשמור על כבודן העצמי. לדוגמה:

מראיינת: למה חשוב להם [להעיר על צניעות]?

נריה: דתי

כרמל: שתשמרי על עצמך לדעת. אצלנו זה כבר לא בקטע של דתי, אמא שלי עם מכנסיים.

יעל: אבא שלי אוהב את המשפט הזה "דברים יפים עטופים" משהו יפה כשהוא עטוף.

[ריאיון שני]

ציטוט זה מציג את שלוש הסיבות שבהן משתמש השיח השמרני כדי להצדיק את עצמו: ראשית – סיבות דתיות; שנית – גוף האישה הוא אובייקט משיכה עבור התשוקה הגברית הבלתי נשלטת, וכללי הצניעות עוזרים לנשים לשמור על עצמן ולממש את אחריותן על גופן וביטחונן; שלישית – שמירה על צניעות היא שמירה על סטטוס מכובד, כפי שמראה משל היהלום (שחוזר כמעט בכל הראיונות). משל היהלום גם מציג את הקונפליקט שהצעירות עומדות בפניו: מחד הוא עטוף

ומוסתר, ומאידך ייעודו הבלעדי הוא לנוי. זהו קונפליקט בין שני שיחים שמרניים: שיח הצניעות הדתי שדורש הסתרה של הגוף, ושיח אידיאל היופי החילוני שדורש הצגה של יופי גופני. צעירות רבות הביעו מורת רוח כלפי השיחים השמרניים של צניעות על-ידי שימוש בשיח ליברלי אשר מבוסס על ערך הבחירה האישית:

מראינת: אז מי קובע? איך אנחנו יודעים מה הנורמות שאנחנו צריכות לעמוד בהם?
[...]

ורד: עם כל הכבוד, החברה מצפה שתיראה מספיק נורמלי, המשפחה מצפה שתיראה מספיק נורמלי אני מצפה מעצמי להיראות מה שבאמצע מה שטוב לי.

[ריאיון ראשון]

ורד מודעת לציפיות החברתית והמשפחתית ומתייחסת אליהן "עם כל הכבוד", ועדיין נשארת נאמנה ל"עצמי" שלה. ה"טוב לי" שוורד שואפת אליו, הוא "אמצע" בשני היבטים: אמצע בין הציפייה המשפחתית לצניעות והציפייה החברתית ליופי, אך גם אמצע בין דרישה חיצונית לתחושה פנימית. אף שה"אמצע" מוצב בניגוד ל"מספיק נורמלי", עבור ורד הוא טוב כיוון שהוא מאפשר לה אינדיבידואליזם למרות הציפיות. צעירות רבות הדגישו את חשיבות השמירה על סטנדרט היופי אף במחיר של חוסר שמירה על כללי הצניעות:

גלי: זה קשה [לשמור על צניעות] (צוחקת) מבחינת ה... עם חצאיות קצת ארוכות, חצאיות אמצע כאילו, אני מרגישה שהן משמינות אותי, שהן מנמיכות אותי. מספיק אני נמוכה כבר. פתח, אה... גופיות סגורות זה גם סגור מדי, שונאת את זה זה מציק לי. כאילו אני עושה... אתה עושה פחות או יותר מה שקל לך. קשה לי פתאום להתחיל ללכת עם ארוך

אלונה: גם צריך להרגיש יפים כאילו

הדס: זה גם ההשפעות של החברה, כאילו...

[ריאיון שלישי]

כשהצעירות מדברות על פרקטיקה אישית הן מדברות בגוף ראשון יחיד, אך כשהן מדברות באופן כללי הן עוברת לגוף שני זכר (Sa'ar, 2007). המעבר מדגים את הקונפליקט בין הדרישות החיצוניות ובין המציאות האישית: כמו המעבר של גלי בין גוף ראשון לגוף שני "אתה עושה מה שקל לך" או כמו הקביעה של אלונה "צריך להרגיש יפים". ניתן לראות כי שיח סטנדרט היופי ושיח הצניעות לא מבטלים זה את זה, והצעירות נדרשות למצוא דרך להיענות בו זמנית לשני השיחים ולעצמן.

מלבד השיח הליברלי, שלא יוצא נגד עצם האידיאולוגיה של הצניעות אלא מדגיש את הצורך להיענות גם לשיח אידיאל היופי, עלה בכל הראיונות גם שיח ביקורתי כלפי שיח הצניעות, שמבקר את האידיאולוגיה ואת הפרקטיקה של הצניעות. לטענת הצעירות, התמקדות בלתי פוסקת וחד-צדדית רק בפן הפרקטי של צניעות משקפת פן רדוד של היהדות, והן מרגישות אובדן של המהות.

צופיה : היינו נכנסות לבית ספר, והמורות, היה ממש מורות בשער משבע עד שמונה, היו אומרות 'בוקר טוב'. לברכיים כאילו ככה (מדגימה). 'בוקר טוב'. 'בוקר טוב'.

עמיטל : זה נראה לי כאילו כבר מאבד פה את העניין כאילו.

צופיה : זה היה כבר מגעיל.

עמיטל : זה כאילו מאבד את המשמעות של כאילו מה אנחנו פה? כאילו מאבד את המטרה

צופיה : דת זה לא רק צניעות זה לא רק זה, זה לא רק

עמיטל : זה כאילו.. זה נורא ליצור אנטי [...]

צופיה : ואין שאלה יותר מדי, לא משנה מה שאת חושבת, זה מה שאת עושה...למה שיקשיבו לכם ככה?!

[ריאיון רביעי]

ההתנגדות לפרקטיקת שמירת הצניעות היא קבוצתית: הן מתנגדות יחד לרדוקצייה המטפורית של בנות לברכיים. צופיה חוזרת על הפסוקית "זה לא רק" אשר מדגישה את הכמיהה למשמעות דתית שאינה מתמקדת בצניעות. עמיטל משתמשת בריבוי שמות עצם כדי לתאר את אובדן הכיוון של הדת: "מאבד פה את העניין"; "מאבד את המשמעות"; "מאבד את המטרה"; "מוציא מהעיקר". הצעירות מעלות שיח מתנגד שצמא לזהות דתית שאינה מבוססת על צניעות. ואף שההתנגדות לצניעות אינה מקובלת חברתית, הרי בתוך הראיונות ההתנגדות לצניעות כמדד בלעדי לדתיות זכתה לתמיכה מהחברות. לדוגמה:

ורד : כן... זה די.. כאילו אם רואים אותי [עם מכנסיים] ... "מה? את דתייה?" למה ... כאילו... לא [...] אבל זה משהו שנורא מציק לי כי רואים מישהי עם מכנסיים אומרים זהו, זאתי בטוח עשתה את כל תל אביב. את מבינה? אבל לא, אם היא תשים חצאית אז היא הכי דוסית שיש. את מבינה? כאילו נורא לוקחים את זה קיצוני#

זהר : #בעיני, שלפעמים זה מזה הפוך באמת#

חגית : גם בעיני, נכון

[ריאיון ראשון]

ורד מתנגדת להנחות היסוד של המשפחה והחברה, שרואות בלבישת המכנסיים סממן למתירנות וחוסר שמירה על שתיים משלוש הסיבות של השיח השמרני: דתיות ושמירה על הכבוד. "מה? את דתייה?" לבישת מכנסיים על-ידי אישה דתייה מערערת את הזהות התפיסתית בין דת לחצאית, ויוצרת בלבול עבור המתבוננים המעוניינים בהבחנה יעילה בין נשים דתיות לנשים שאינן דתיות. נוסף על "זאתי בטוח עשתה את כל תל אביב", אישה שלובשת מכנסיים נחשדת בהפקרות וזמינות מינית שלא כאישה שלובשת חצאית ואוטומטית נחשבת "דוסית" ולכן "שמורה". ורד, שמקבלת חיזוק ותוקף מהחברות לקבוצה, מתנגדת להנחות אלה שלפיהן לבישת מכנסיים פירושה חוסר דתיות וחוסר שמירה על הכבוד. אך מעניין לראות כי היא עצמה מדגימה את תהליך השיפוט

האוטומטי על-ידי השימוש בתל אביב כמטונימיה – "כינוי דבר בשם דבר אחר הקשור בו" (זנדבנק, 2002: 51). הזיהוי של תל אביב עם פריצות מינית דומה לזיהוי של מכנסיים עם חילוניות, ומראה כמה התיוג החברתי שהצעירות מתנגדות לו, הוא כלי חזק.

לצד הביקורת שהצעירות מביעות על השיח הדומיננטי, הן גם מציעות שיח חליפי של צניעות:

יעל: הוא מעיר לי. שאני לא כל כך... [...] אבל מפריע לו שהחצאית שלי לא מכסה לי את הברך אכפת לו שהחולצה שלי קצרה... החולצה צריכה להיות עד למרפק. לא רוצה... כאילו לא... [...] אבל זה לא באמת עבר את הגבול. כי זה ממש מציק לו אבל בסדר שיציק לו. זה כבר הגיע למצב שזה בסדר שיציק לו כי לדעתי אני מספיק [...] אני חושבת שאני צנועה בלבוש.

[ריאיון שני]

יעל מכירה את הדרישות של אבא שלה שחושב שהאופן שבו היא מתלבשת לא עומד דיו בדרישות הדתיות, ואף על פי כן היא מציעה שיח אחר, שלא מתמקד בקול החברתי אלא בקול הפנימי: "אני חושבת שאני צנועה בלבוש". יעל נזהרת לא למתוח לגמרי את גבולות השיח, ונזהרת מלהגזים בביקורת: "זה לא באמת עבר את הגבול", כיוון שזלזול ב"כיבוד הורים" הוא מעבר לגבול. עם זאת, יש כאן ניסיון לנסח שיח חדש של צניעות – צניעות אשר מוגדרת באופן אישי, לא על פי הדרישות הפורמליות של הדת אלא צניעות "טובה דיייה". גם ליאור בדוגמה להלן מציעה מיקוד אחר לשיח הצניעות: היא טוענת שאם שיח הצניעות הוא ממניעים דתיים, הרי כמו עניינים דתיים אחרים הוא צריך להתקיים באופן אישי בין האישה ובין האל ולא בין נשים לבין מוסדות. התמקדות ביחס אישי, אדם-אל ללא תיווך של מורים, הורים או רבנים היא הצעה מהפכנית כיוון שהיא מוציאה מהמשוואה את הפיקוח החיצוני ומתמקדת בשיח ישיר:

יעל: אמא שלי אומרת לי חוצמזה שמציק לי האורך של החצאיות שלך את בסדר. בסדר.

ליאור: מציק לך? מכפית לי? זה ביני לבין [מסתכלת למעלה] ... לא ביני לביניכם.

[ריאיון שני]

שיח אלטרנטיבי נוסף בזיקה לצניעות מציעה הדס, שגם היא מציעה הצעה חתרנית:

הדס: נניח פעם לא הסכמתי לקבל את זה אבל, התלבשתי בצניעות בגלל דברים אחרים, פשוט לא הסכמתי לקבל ת'סיבה הזאת. ש, בגלל הבנים אני אתלבש ככה כאילו, אל תסתכלו מה אתם רוצים כאילו, זה עצבן אותי.

[ריאיון שלישי]

הדס מציעה שינוי של המוקד בשיח הצניעות מהגבלה של הגוף הנשי להגבלה של המבט הגברי. אם טיעון הצניעות הוא שגברים מסתכלים בנשים וזה "עושה להם משהו", הרי הדס תובעת מגברים לקחת אחריות על המבט שלהם ועל המעשים שלהם, בניגוד לעמדה ההגמונית שמטילה על נשים את האחריות לתשוקה הגברית.

לסיכום, לאור הדגש הרב שסוכני החברות שמים בשיח הצניעות, הצעירות בראיונות עצמם מביעות רפרטואר עשיר של שיחים התומכים בשיח הצניעות, אך הן בעיקר מביעות שיחים מתנגדים. ההתנגדות היא רחבה: מחד, יש רצון לעמוד בסטנדרטים של שיח שמרני אחר – שיח אידיאל היופי הנשי שסותר את שיח הצניעות, ומאידך עולים שיחים מתנגדים שמציעים חלופות רדיקליות להתמקדות הדתית בצניעות. חשוב לשים לב שאף ששיח הצניעות כה שגור (או דווקא משום כך), הרי גם כאשר יש חוסר הסכמה בין הצעירות בקבוצה, יש אפשרות להביע התנגדות לשיח הדומיננטי ולהציע שיחים אלטרנטיביים.

מיניות

שלא כשיח הצניעות שעליו דובר ישירות, על שיח המיניות דובר במרומז ובעמימות, אולי משום שהציווי הדתי אוסר לא רק להימנע ממיניות, אלא גם להימנע מלדבר עליה באופן ישיר:

כרמל: אני זוכרת שאמא שלי בילדות הייתה אומרת לי כשהיא הייתה יוצאת מהמקלחת ויוצאת מהבית הייתי אומרת לה: אמא לאן את הולכת? והיא הייתה אומרת לי: אני הולכת לבריכה. ורק עכשיו כשאני חושבת אני מבינה שהיא בעצם הלכה למקווה.

ליאור: נכון!!! אסור להגיד שאת הולכת למקווה.

[ריאיון שני]

תוך כדי הריאיון הבינה כרמל כי במהלך שנות ילדותה הסתירה ממנה אימה את היעד שאליו הלכה אחת לחודש. המקווה מסמן את האפשרות למגע מיני בין בני הזוג. על כן כשהבת שואלת, אימה נשמעת לצו שמורה על הסתרה, ולמעשה משקרת כדי למנוע דיון או בדל מחשבה על מיניות ההורים. ליאור מחזקת את הסיפור של כרמל בהתלהבות רבה ומצהירה "נכון!! אסור להגיד". היא לא מפרטת מי אוסר לומר ובאיזו מסגרת. הטאבו על המיניות בשיח הוא כה חזק עד שברור שאסור לדבר. זהו טאבו כפול: הטאבו החברתי על מיניות והטאבו הדתי. השיח הדומיננטי על מיניות בראיונות היה "הדבר הנכון" הוא להימנע מכל פעילות מינית ולשמור נגיעה ומרחק מבנים עד לחתונה. השיח "לשמור את עצמך לחתונה" אינו מוגבל רק לשיח הדתי של חוקי נידה, אלא משתלב עם שיח אוניברסלי שמיניות ובתולים הם דבר שיש "לשמור", וכי מיניות טובה מתבטאת רק ביחסי אהבה ונישואים:

זהר: כאילו זה אהבה. אנשים עושים את זה במקור של זה, האמיתי, אנשים עושים את זה כי הם אוהבים, לא בשביל לספק... היום זה כבר מה לעשות... אנשים עושים את זה כי זה מספק אותם וזה כיף להם... אנחנו למדנו שזה הכי אהבה שיש וזה קושר באמת את הנשמות, זה קושר אותך אליו. זה כאילו משהו שעשית רק איתו וזה מה שיפה... וזה מה שיפה בנידה גם... הסוגה בשושנים. כאילו זה משהו שמהם.

[ריאיון ראשון]

זהר טוענת שמיניות במקור שלה היא פעולה רוחנית ולא גופנית, וכי בימינו היא עברה "פיחות". מבחינה רטורית, היא מגייסת את "האמת" לעומת "היום" כדרך לתת תוקף לשיח שלה,

ומשתמשת במטפורה "סוגה בשושנים". מטפורה זאת נזכרה גם בריאיון השני, והיא מחברת בין המיניות ובין הגדר שהכרחית על מנת לשמור עליה. חוקי הנידה הנובעים מהשיח הדתי, הם החיזוק לשיח הכללי שמחבר בין מיניות לאהבה ובין הנאה לסכנה. השיח הדתי מתלכד גם עם שיח שמרני חילוני אשר רואה במיניות ובבתולים דבר שיש "לתת" אותו אחר כבוד ל"אחד":

צופיה: אני באמת לא רוצה לבוא, וגם כאילו לבזבז את הכול לפני, כאילו את כל הקטעים המיוחדים, יהיו עם מישהו שאני בכלל לא אשמור איתו על קשר והוא לא יהיה בעלי ולא יהיה שום דבר. זה בעיניי חשוב שכל הקטע של הנגיעה זה מקרב, זה לא סוד. מישהו שנתן לך חיבוק, את כבר מרגישה יותר מחוברת אליו כאילו... לא יודעת אם זה פסיכולוגי לא יודעת איך להגדיר את זה. אי אפשר לשלוט בזה. זה מה שזה. אז אההם באמת עדיף לתת קצת פחות, לתת יותר ל... מי שבאמת הולך להיות בעלך [...] בפן הדתי לא ממש אכפת לי, אז זה כאילו לא המחשבה [...] זה יותר נחמד לשמור הכול לסוף.

[ריאיון רביעי, ההדגשה במקור]

צופיה מסכימה עם השיח המטפיזי של נגיעה ללא קשר לדת. לדבריה, השמירה על הגוף מקבילה לשמירה על הקשר. התהליכים שהיא מתארת הם פסיכולוגיים ובלתי נשלטים ולא קשורים להלכה. פרקטיקות השיח שהיא משתמשת בהן, מזוהות עם שיח "חילוני"-תועלתני: מין כמשהו שהאישה "נותנת", "לבזבז", "עדיף לתת", "לתת פחות/יותר". מיניות, בעיניה, היא נכס שהיא רוצה לחלק בחוכמה. החלוקה הדיכוטומית המקובלת שעולה גם מדבריה של צופיה, היא שלפני החתונה המיניות אסורה, אך לאחריה היא מהנה ונשגבת. אך גלי מספרת שבניגוד למצופה מהן, יש נשים (כולל היא עצמה) שמתקשות במעבר משיח שלילי על מיניות לשיח חיובי:

גלי: ואת יודעת שדיברנו על זה עם הרכזת נוער שלי [...] שהרבה פעמים בגלל שכל ה, כאילו כל השנים גדלנו על ה אסור ו שזה טוב כאילו, מצד אחד, וכל השמירת נגיעה וכל הקטע הזה עם הבנים והמרחק וכולי והיא [...] כאילו ממש יש נשים דתיות, שכאילו, שממש חושבות כאילו, לא יודעת איך להסביר את זה אבל, כאילו פוחדות מזה, כמונו אבל הן כבר נשואות אפילו. פוחדות מזה, חושבות שזה, כאילו רק לסיים עם זה שזה דבר כי זה תועבה מצד אחד כאילו כל מיני דברים היא אמרה, זה כן זה דבר כאילו אם עושים את זה ב-ב כמו שצריך כאילו מה זה כמו שצריך?; כאילו זה דבר קדוש זה דבר טהור זה דבר כאילו ש- כאילו אמורים ליהנות ממנו, קיצור זה לא טוב איך שאנחנו לוקחות את זה.

[ריאיון שלישי]

כדי להגיע להנאה ולהימנע מסכנות שמפניהן הצעירות מוזהרות כבר מגיל צעיר, יש "לעשות את זה כמו שצריך", קרי בתוך מסגרת נישואים ותוך שמירה על כללי ההלכה: שמירת נגיעה, נידה והליכה למקווה. אך גלי טוענת כי זהו מעבר בעייתי שגורם לנשים פחד וסבל. עם זאת, אין היא מבקרת את השיח הדתי, אלא מגדירה את עצמה ונשים כמוה בעייתיות: "זה לא טוב איך שאנחנו לוקחות את זה". לעומת גלי, היו צעירות שהביעו ביקורת על השיח הדתי:

הדס: זה פשוט... מחשבה שה... [מין הוא בושה] זה מה ש... כאילו, ראינו, ש... לא יודעת, העבירו לנו, זה לא בדיוק... מה שחייב להיות גם נכון. פשוט צריך לשנות את המחשבות על זה.

[ריאיון שלישי]

הדס יודעת את המחיר שהיא וחברותיה משלמות על השיח השמרני של מיניות כמקור בושה, ולכן היא טוענת כי "פשוט צריך לשנות את המחשבות על זה". אבל הביקורת לא באה להדס בקלות: "זה לא בדיוק מה שחייב להיות גם נכון". הדס מהוססת כיוון שקשה לה לצאת נגד הדרך שבה חונכה. הביקורת שלה מופנית כלפי מי שמעביר את המסרים, אך הפתרון שלה, כמו של גלי, הוא בשינוי המחשבות שלה עצמה ולא בשינוי המערכת. עם זאת, היו מעט צעירות שהתנגדו למערך החוקים שמרחיק גברים ונשים:

יעל: אני צריכה את אמא שלי ואני צריכה את בעלי [בלידה]. מה?! ברור שאני אצטרך אותו.

מראינת: למה את [לליאור] לא רוצה שיהיה איתך בלידה?

ליאור: כי זה מגעיל זה לא נעים לראות [...] בגלל זה היהדות אומרת שהוא צריך להיות מאחורי הווילון.

יעל: תקשיבי אבל... זה מה שאת אומרת זה כאילו, ליאור, זה בן אדם שאת תחיי איתו.

[ריאיון שני]

בניגוד להלכה שאוסרת מגע בין בני זוג בלידה וקובעת שהגבר צריך להסתתר מאחורי וילון, יעל רוצה שבעלה יהיה לידה בלידה. היא מציעה שיח שוויוני שבו הגבר הוא לא גורם שצריך להיחשף בפניו רק כאובייקט לתשוקה ולשמור עליו מפני מה שאינו מעורר תשוקה, אלא שותף אקטיבי לחיים. ליאור מביעה גועל וזעזוע מעמדתה של יעל, ומחזירה את הדיון לכללי ההלכה באופן שמשקף כיצד השיח ההגמוני ממצב עצמו כשיח האפשרי היחיד. הנחרצות של השיח ההגמוני תובעת מהצעירות דרכים יצירתיות כדי להביע שיחים מתנגדים: אחת כזאת היא שימוש בלשון זכר. על פי סער (Sa'ar, 2007), שימוש בלשון זכר מאפשר לנשים לייצר סוכנות נשית בתוך השיח, וההתרחקות מהדיבור מאפשרת שיח נשי לא מתעמת. כך עמיטל משתמשת בלשון זכר על מנת להביע את התלבטויותיה על נגיעה:

עמיטל: ומה [השיקולים] בעד לגעת כאילו? כי אתה כאילו זה כיף לגעת. מזתומרת?! וזה גם יכול שאם אתה שומר זה יכול לעכב כאילו. לפעמים הבן זוג שלך נורא רוצה את זה ואתה כאילו מגביל אותו אז זה קשה.

[ריאיון רביעי, ההדגשה אינה במקור]

עמיטל לא זו בלבד שהיא משתמשת בלשון זכר, אלא גם נמנעת משימוש ישיר במילים ואומרת "זה" על מין. פרקטיקה זו בלטה לכל אורך הראיונות, ויש ראיונות שבהם המילה "מין" לא הופיעה במפורש אפילו פעם אחת. לדוגמה, בריאיון השלישי יש קטע שבו המילה "זה" לאזכור

מיניות חזרה 32 פעמים – כ-20% מכלל המילים בקטע. ההשתקה מופיעה גם כאשר מי מהצעירות מעיזה לדבר ישירות על מיניות:

ליאור: אני אגיד לך מה... היינו הולכים ידיים, היינו מתנשקים, היינו זה... אבל לא... לא מעבר לזה לא היה מיטה וזה. לא היה. לא היה.

יעל: היה עם מישהו?!

ליאור: לא כפרה עלייך.

נריה: לא יהיה גם עד החתונה!!!

[ריאיון שני]

ליאור מעיזה לספר בהיסוס על האינטימיות בינה ובין בן זוגה, אבל מדגישה שלא הייתה מיטה. המיטה מופיעה כסינקדוכה לפעילות מינית "מתקדמת" כדי להימנע מלדבר על "הדבר עצמו". אך יעל מפרשת את זה כאילו עצם הדיבור על "מיטה" מרמז שאולי ליאור עברה את הגבול. נריה מתפרצת לדיון וקובעת "לא יהיה", ובזה סוגרת אפשרות לשיח. אך השיח על מיניות לא נחסם לחלוטין:

עמיטל: בבית לא. אימא שלי (צוחקת), היא טאטאה מתחת לשטיח בעיקרון. כאילו את רוצה לשאול אותה שאלה... על הקטע הזה אז את צריכה כזה לבוא אליה בשקט לשאול אותה כאילו. לא... כאילו כן מדברים על מחזור וזה עם אחיות שלי. אבל כאילו ספציפית על הדברים האלה, זה רק עם אחותי (צוחקת) עם אחות אחת (צוחקת). ולא מדברים על זה כאילו בפורום הה של הבית... כי זה נורא כזה דבר שבצנעה (צוחקת) ככה הם קוראים לזה.

[ריאיון רביעי]

עמיטל מספרת כיצד למרות חוסר הנכונות לדבר על מיניות בבית הוריה, היא שואלת בצנעה מתוך מודעות לכללי שיח הצניעות ושיח המיניות ושימוש בהם לצרכיה. אך הצחוק התכוף מעיד כי היא הפנימה את חוסר הנוחות המאפיין את השיח ההגמוני השמרני. כל הדיונים לעיל מדברים על אפשרות למגע אינטימי שאינו כולל יחסי מין מלאים לפני החתונה. מכל הראיונות צעירה אחת בלבד העזה להביע אפשרות לקיים יחסי מין לפני החתונה:

טל: אני בדילמה על זה. וואלה אני בדילמה על זה... כי מצד אחד את אומרת עכשיו את לא תתחתני... ו... מצד אחד ומצד שני... גם את אומרת כאילו... התנסות... זה טוב. את מתחתנת עם מישהו שאת לא יודעת איך הוא במיטה, וכן לדעת איך.

[ריאיון ראשון]

למרות ההצגה הרטורית של טל לשאלה אם לקיים יחסי מין לפני החתונה כהתלבטות, אין זו התלבטות. אין שני צדדים מנוגדים בדבריה אלא שני צידוקים להנחה שמין לפני החתונה הוא אפשרות ממשית וחיובית שמאפשרת סוכנות מינית. הצידוק הראשון הוא שחתונה אינה נראית באופן ואין לה רצון להמתין עם קיום יחסי מין, והצידוק השני הוא שבכל מקרה, לדעתה, כדאי להתנסות במין לפני החתונה כדי לבדוק התאמה מינית שתבטיח הנאה וסיפוק. הצגת ההנחה

כהתלבטות מאפשרת לטל לבחור את התנסויותיה המיניות בלי לערער לחלוטין על הנורמה השמרנית ובלי לקבל תגובות שליליות, כפי שיעל קיבלה.

לסיכום, בניגוד להתנגדות לשיח הדומיננטי על צניעות שהתקבל בהבנה בקבוצת השוות נראה כי כמעט אין אפשרות להתנגד לשיח הדומיננטי על מיניות, וגם ניסיונות קלים לכיוון זה מתקבלים בהתנגדות. עם זאת, כמה מהצעירות משתמשות בפרקטיקות שיחניות שונות על מנת לעקוף איסור זה.

דין

במאמר זה ביקשנו לבחון את השיחים הפועלים על צעירות בגיל הבגרות המוקדמת בהקשר של גוף ומיניות. ממצאי מחקר זה מחזקים מחקרים קודמים על המורכבות של שדה השיח על צניעות בעולם הדתי ועל האפשרות (החלקית) להתנגדות נשים לפרקטיקות ולשיחים אלו (אלאור, 2001; Avishai, 2008; Seigelshifer, & Hartman, 2011; Siraj, 2011). ממצאי המחקר מראים כי שדה השיח על צניעות מורכב משיחים רבים וסותרים: שיחים התובעים מהצעירות צניעות, לעומת שיחים התובעים מהן להיראות יפות. הצעירות חשות במתחים הללו ומגיבות אליהם, מקצתן מחזקות את שיח הצניעות אך רבות מביעות כלפיו התנגדות, ומעטות אף הציגו שיחים אלטרנטיביים וחתרניים. אבל בשדה השיח על המיניות השיח היה כמעט אחיד, וכל המסרים שהצעירות קיבלו, הכווינו אותן לשמור על מיניותן עד לאחר החתונה. בשל כך פעמים רבות נמנעו הצעירות משיח ישיר על מיניות, וגם כאשר היה שיח כזה, הפיקוח החברתי עליו היה גדול – לא רק מצד סוכני החברות, אלא גם מצד חברות הקבוצה שהצרו זו את אפשרויות השיח של זו. לפיכך יכולת הבחירה וההתנגדות לשיח המיני השמרני הייתה מצומצמת.

אנו רוצות להציע כי הגודש של שיח הצניעות, הסתירה בין השיחים ההגמוניים והדיבור הישיר אפשרו לצעירות לפתח סוכנות דווקא מול שיח הצניעות ההגמוני ולא מול שיח המיניות שהיה מושתק ומונוליטי. קרי, בשיח הצניעות ההתנגשות בין השיחים החילוניים לשיחים הדתיים תבעה מהצעירות לשאת ולתת על מנת לפשר ביניהם. בעקבות משא ומתן זה וההבנה שלעולם לא יוכלו לרצות אפילו אחד מהשיחים במלואו, נפתח עבור הצעירות חופש בחירה שמאפשר להן סוכנות בתוך שיח הצניעות. הן משתמשות בשיחים זה כנגד זה או זה למען זה, כעין מערכת של איזונים ובלמים שמאפשרת להן למצב את עצמן כסובייקט למול הדרישות השונות. היום יותר מבעבר החשיפה למגוון רחב של שיחים והיותם של השיחים עצמם נזילים מאפשרים תנועה בתוך השיח וייצור סוכנות. שלא כמחקרים שטוענים שחוסר היענות לשיחים סותרים מביא להוקעה מהחברה (אלאור, 2010), אנו טוענות כי דווקא המתח בין השיחים הוא שמאפשר לצעירות לנווט ביניהם ולהרגיש שהן בעלות "אזרחות כפולה" הן של החברה הדתית והן של זו החילונית.

בשיח המיניות, לעומת זאת, השיח החילוני שמחבר בין מין לאהבה ומדגיש את אחריות האישה על כבודה המיני, והשיח הדתי מחזקים זה את זה, ושניהם גם יחד שוללים סוכנות מינית נשית (Masters et al., 2013). חוקרות פמיניסטיות טוענות כי סוכנות מינית היא היכולת להיות הנושא של השיח ולא רק המושא שלו. סוכנות זו מתפתחת מתחושות של תשוקה מינית אשר נשללת מנשים בשיח השמרני החילוני והדתי כאחד. גם בשיח מיני מתירני חילוני אין סוכנות מינית נשית,

שכן בשיח זה נשים נתבעות להיות מושא התשוקה ולא נשים בעלות חשק (Fine & McClelland, 2006; Tolman, 2012). מכאן שסוכנות מינית כמעט שאינה קיימת עבור נשים באף שיח, שכן בשיח השמרני אין לנשים בעלות על מיניותן, ולכן אינן יכולות לרצות או לסרב, ואילו בשיח המתירני לנשים אין היכולת לסרב, שכן הן תמיד צריכות להיות מיניות (Harden, 2014). איחוד השורות של השיחים מביא לדלדול מרחב השיח ומגביל את הסובייקטיביות המינית של נשים. כך התנגדות לשיחים הדומיננטיים על מיניות היא דלה, ואפשרית רק על-ידי שימוש בפרקטיקות שיחניות המסוות את ההתנגדות.

מחקר זה מחזק מחקרים קודמים על החברה היהודית הדתית אשר טענו כי הקונפליקטים בין דת למיניות גורמים מתח בקרב נשים צעירות עד כדי אובדן הסוכנות המינית. המסרים החברתיים שנשים מקבלות מצד אחד להיות א-מיניות טרום החתונה, ומצד אחר לאחריה להיות מיניות עבור בני זוגן בלבד, משאירים אותן מבולבלות ועם קושי בייצור סוכנות מינית (מרמון-גרומט, 2013; רוזנבאום, 2013).

מגבלותיו של מחקר זה הן היותו מחקר קטן עם מעט משתתפות, המייצג רק את השיחים של צעירות דתיות. מחקר בעתיד יכול לעסוק באוכלוסיות דתיות אחרות, כגון החברה החרדית או אוכלוסיית הגברים הדתיים בגיל הבגרות המתהווה, אוכלוסייה שיש עליה מחקר מועט מאוד בנושאים אלה. הקשיים של צעירים דתיים דומים לקשייהן של צעירות ושונים מהם, ומחקר על האופן הייחודי שבו צעירים חווים את המעבר מאיסור להיתר הוא נדרש ומרתק.

מראי מקום

- אלאור, ת' (2010). החורף של הרעולות: כיסוי וגילוי ב-2007/8, **תיאוריה וביקורת** 37, עמ' 38-68.
- אריאל, י' (2007). האישה בעידן המודרני לאור ההלכה. **טללי אורות** 13, עמ' 123-147.
- גיונסטון, ב' (2012). **ניתוח שיח**. רעננה: האוניברסיטה הפתוחה.
- דר, י' ושי קמחי (2000). תפיסה עצמית של ביגור בעקבות שירות החובה בצה"ל. **מגמות** 40 (4), עמ' 591-616.
- וולף, נ' (2004 [1991]). **מיתוס היופי: על השימוש בייצוגים של יופי נגד נשים**. תל אביב: מגדרים, הקיבוץ המאוחד.
- וילק, ש' (2010). חינוך לחיי משפחה בבתי הספר: הצעה אלטרנטיבית. **דעות** 48, עמ' 5-6.
- זנדבנק, ש' (2002). **מזשיר: מדריך לשירה**. ירושלים: כתר.
- כהן, ב' (2012). מצווה במדים: השירות הצבאי והציבור הדתי-לאומי. **עיונים בתקומת ישראל** 22, עמ' 325-358.
- מיזלס, ע' (2001). צעירים ישראלים במעבר לבגרות: השפעת השירות הצבאי. **עיונים בחינוך** 5 (1), עמ' 159-190.

- מרמון-גרומט, נ' (2013). האם הדרכת הכלות והחתנים בחברה הציונית-דתית מכינה זוגות לחיים משותפים? בתוך: ט' כהן (עורכת), **אשה ויהדותה**. ירושלים: ראובן מס, עמ' 123-133.
- נהרי, ג' (2009). **חוויות המיניות של נשים דתיות-לאומיות נשואות** (עבודת מוסמך). רמת גן: אוניברסיטת בר-אילן.
- נריה-בן שחר, ר' (2011). "והאריכו נא שמלותיכן למען קדושת עמנו וקדושת בנותינו": שיח הצניעות במדורי הנשים בעיתונות החרדית 1960-1989. בתוך: מ' שילה וג' כ"ץ (עורכים), **עיונים בתקומת ישראל: מגדר בישראל – מחקרים חדשים על מגדר ביישוב ובמדינה**. קריית שדה בוקר: מכון בן גוריון ואוניברסיטת בן גוריון בנגב, עמ' 580-622.
- נתיב, י' (2005). המשמעות התרבותית של הדיבור על הגוף בקרב נערות רוקדות. **מחול עכשיו** 13, עמ' 23-25.
- פוקו, מ' (1997 [1976]). **תולדות המיניות, כרך 1: הרצון לדעת**. תל אביב: הקיבוץ המאוחד.
- פינקלשטיין, א' (2012). **החינוך הממלכתי דתי: תמונת מצב, מגמות והישגים**. בארות יצחק: נאמני תורה ועבודה.
- פרינס, מ' (2011). **התמודדות נשים דתיות לאומיות עם מיניות וגוף לאחר החתונה** (עבודת מוסמך). רמת גן: אוניברסיטת בר-אילן.
- קהת, ב' (2010). חינוך לחיי משפחה – המצב הנוכחי. **דעות** 48, עמ' 6-9.
- רוזנבאום, ט' (2013). 'אני כלי שרת בידו' – תרומתם של מסרים תרבותיים לתפיסה העצמית של נשים דתיות וחרדיות בחיי האישות. בתוך: ט' כהן (עורכת), **אשה ויהדותה**. ירושלים: ראובן מס, עמ' 113-121.
- רפפורט, ת', ע' פנסו וי' גארב (1995). "זה דבר חשוב בארץ-ישראל לתת לציבור": נערות ציוניות-דתיות תורמות ללאום. **תיאוריה וביקורת** 7, עמ' 223-234.
- שון-לוי, א' (2006). **זהויות במדים, גבריות ונשיות בצבא הישראלי**. ירושלים: מאגנס.
- Andrews, C. S. (2011). Defining and exploring modesty in Jewish American women. *Journal of Religion and Health* 50 (4), pp. 818-834.
- Arnett, J. J. (2000). Emerging adulthood: A theory of development from the late teens through the twenties. *American Psychologist* 55 (5), pp. 469-480.
- Arnett, J. J. (2007). Emerging adulthood: What is it, and what is it good for? *Child Development Perspectives* 1 (2), pp. 68-73.
- Avishai, O. (2008). "Doing Religion" in a secular world: Women in conservative religions and the question of agency. *Gender & Society* 22 (4), pp. 409-433.

- Barry, C. M., B. J. Willoughby & K. Clayton (2015). Living your faith: Associations between family and personal religious practices and emerging adults' sexual behavior. *Journal of Adult Development* 22 (3), pp. 159-172.
- Bordo, S. (2004). *Unbearable Weight: Feminism, Western Culture, and the Body*. Los Angeles: University of California Press.
- Fine, M. & S. I. McClelland (2006). Sexuality education and desire: Still missing after all these years. *Harvard Educational Review* 76 (3), pp. 297-338.
- Gavey, N. (1989). Feminist poststructuralism and discourse analysis: Contributions to feminist psychology. *Psychology of Women Quarterly* 13 (4), pp. 459-475.
- Graham, L. & M. Mphaphuli (2015). "Let's Go 50/50": The everyday embodiment of sexuality amongst African young people. In: J. Wyn & H. Cahill (eds.). *Handbook of Children and Youth Studies*. Singapore: Springer, pp. 201-215.
- Harden, K. P. (2014). A sex-positive framework for research on adolescent sexuality. *Perspectives on Psychological Science* 9 (5), pp. 455-469.
- Hartman, T. & B. Samet (2007). Uncovering private discourse: Teachers' perspectives of sex education in Israeli religious Jewish schools. *Curriculum Inquiry* 37 (1), pp. 71-95.
- Langa, M. (2010). Contested multiple voices of young masculinities amongst adolescent boys in Alexandra township, South Africa. *Journal of Child & Adolescent Mental Health* 22 (1), pp. 1-13.
- Lefkowitz, E. S., M. M. Gillen, C. L. Shearer & T. L. Boone (2004). Religiosity, sexual behaviors, and sexual attitudes during emerging adulthood. *Journal of Sex Research* 41 (2), pp. 150-159.
- Luquis, R. R., G. M. Brelsford & L. Rojas-Guyler (2012). Religiosity, spirituality, sexual attitudes, and sexual behaviors among college students. *Journal of Religion and Health* 51 (3), pp. 601-614.
- Maor, M. (2012). Fat women: The role of the mother-daughter relationship revisited. *Women's Studies International Forum* 35 (2), pp. 97-108.

- Masters, N. T., E. Casey, E. A. Wells & D. M. Morrison (2013). Sexual scripts among young heterosexually active men and women: Continuity and change. *Journal of Sex Research* 50 (5), pp. 409-420.
- Sa'ar, A. (2007). Masculine talk: On the subconscious use of masculine linguistic forms among Hebrew-and Arabic-speaking women in Israel. *Signs* 40 (1), pp. 405-429.
- Seigelshifer, V. & T. Hartman (2011). From *tichels* to hair bands: Modern orthodox women and the practice of head covering. *Women's Studies International Forum* 34 (5), pp. 349-359.
- Sideris, T. (2004). "You have to change and you don't know how!" Contesting what it means to be a man in a rural area of South Africa. *African Studies* 63 (1), pp. 29-49.
- Siraj, A. (2011). Meanings of modesty and the hijab amongst Muslim women in Glasgow, Scotland. *Gender, Place & Culture* 18 (6), pp. 716-731.
- Tolman, D. L. (2012). Female adolescents, sexual empowerment and desire: A missing discourse of gender inequity. *Sex Roles* 66 (11-12), pp. 746-757.
- Van Dijk, T. A. (1993). Principles of critical discourse analysis. *Discourse & Society* 4 (2), pp. 249-283.
- Wolf, N. (1998). *Promiscuities: A Secret History of Female Desire*. London: Vintage.

מיכל רוזנפלד היא בעלת תואר ראשון בספרות עברית מהאוניברסיטה העברית ותואר שני בלימודי מגדר מאוניברסיטת בר-אילן ובעלת תואר שני בעבודה סוציאלית מאוניברסיטת בן-גוריון בנגב. עד לאחרונה הייתה מיכל מנהלת סניף באר שבע של "דלת פתוחה". הכתובת להתקשרות: michrozen@gmail.com

ד"ר מיה לביא-אג'אי היא חוקרת ביקורתית בתחום של בריאות ומיניות. היא מרצה בכירה במחלקה לעבודה סוציאלית באוניברסיטת בן-גוריון בנגב וראש המרכז הישראלי למחקר איכותני של האדם והחברה. מחקריה הראשונים עסקו בתחום הבריאות המינית של נשים ונערות, והיום מחקריה מתמקדים בחוויות של בריאות וחולי, בעבודה סוציאלית עם קבוצות מודרות ובשיח על מין ומיניות. הכתובת להתקשרות: laviema@bgu.ac.il